

PRINCIPLES OF STRUCTURAL-SEMANTIC MODELING OF WORD COMBINATIONS

Karimova Nigina Sunatillo qizi

Samarkand State Institute of Foreign Languages (SamSIFL)

Abstract

This article discusses the theoretical foundations and methodological principles of the structural-semantic modeling of phrases. It examines the relationship between structural and semantic modeling and analyzes the distinctive features of constituent-structure and dependency models. The study also presents a comparative analysis of the structural-semantic models of English and Uzbek phrases, highlighting the role of valency, semantic roles, and syntactic relations in linguistic modeling.

Keywords

structural-semantic model, phrase, internal syntax, linguistic modeling, valency, dependency model, constituent-structure model, semantic roles, comparative linguistics, English, Uzbek.

SO‘Z BIRIKMALARINI STRUKTUR-SEMANTIK MODELLASHTIRISH TAMOYILLARI

Karimova Nigina Sunatillo qizi (SamDCHTI)

Annotatsiya. Ushbu maqolada so‘z birikmalarini struktur-semantik modellashtirishning nazariy asoslari hamda metodologik tamoyillari yoritilgan. Struktur va semantik modellashtirishning o‘zaro bog‘liqligi, komponent-struktura hamda tobelik modellarining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalarining struktur-semantik modellari qiyosiy jihatdan tavsiflanib, valentlik, semantik rollar va sintaktik munosabatlarning modellashtirishdagi o‘rni asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: struktur-semantik model, so‘z birikmasi, ichki sintaksis, modellashtirish, valentlik, tobelik modeli, komponent-struktura modeli, semantik rollar,

qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o'zbek tili.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы и методологические принципы структурно-семантического моделирования словосочетаний. Анализируется взаимосвязь структурного и семантического моделирования, раскрываются особенности компонентно-структурных и зависимостных моделей. Особое внимание уделяется сопоставительному анализу структурно-семантических моделей словосочетаний английского и узбекского языков, а также роли валентности, семантических ролей и синтаксических отношений в процессе моделирования.

Ключевые слова: структурно-семантическая модель, словосочетание, внутренний синтаксис, моделирование, валентность, модель зависимости, компонентно-структурная модель, семантические роли, сопоставительное языкознание, английский язык, узбекский язык.

Zamonaviy tilshunoslikda modellashtirish til hodisalarini ilmiy tadqiq qilishning yetakchi usullaridan biriga aylangan. So'z birikmasini modellashtirish uning ko'plab konkret ko'rinishlari zaminida yotuvchi mavhum, umumlashgan tuzilmani, modelni aniqlashni nazarda tutadi. Ma'lumki, so'z birikmasi ikki o'zaro bog'liq jihatga ega: shakliy (struktur) jihat komponentlarning turkumi, tartibi va bog'lanish usulini, mazmuniy (semantik) jihat esa komponentlar o'rtasidagi ma'noviy munosabatni qamrab oladi. Aynan shu ikki jihatning uyg'unligini aks ettiruvchi model struktur-semantik model deb yuritiladi. Struktur-semantik modellashtirish, demak, so'z birikmasini ham uning shakliy qolipi, ham ifodalaydigan mazmuniy munosabati birligida tavsiflash tamoyiliga asoslanadi va shu jihati bilan ichki sintaksis tadqiqotining metodologik o'zagini tashkil etadi.

Modellashtirish ilmiy bilishning umumiy metodi sifatida murakkab obyektning uning muhim xususiyatlarini saqlab qolgan soddalashtirilgan, mavhum tasvir orqali o'rganishni nazarda tutadi. Tilshunoslikda model real til hodisalarining cheksiz xilma-

xilligi zaminidagi barqaror, takrorlanuvchi qonuniyatni aks ettiradi. Soʻz birikmasiga nisbatan model alohida, konkret birikmalarni emas, balki ularning umumiy qolipini, qaysi turkumdagi soʻzlar, qanday tartibda va qanday munosabat asosida birika olishini ifodalaydi. Modellashtirishning bunday tabiati til materialini tartibga solish, uni tizimli tavsiflash va turli tillardagi hodisalarni qiyoslash imkonini beradi. Shu sababli model tushunchasi soʻz birikmasi nazariyasida markaziy oʻrin egallaydi va uning struktur hamda semantik jihatlarini birlashtiruvchi vosita vazifasini bajaradi.

Modellashtirish gʻoyasining shakllanishi struktur tilshunoslikning rivojlanishi bilan uzviy bogʻliqdir. XX asrning birinchi yarmida til tizimini ichki munosabatlar majmui sifatida talqin qilish struktur sxema tushunchasining yuzaga kelishiga olib keldi. Generativ grammatikada esa N. Xomskiy frazaviy struktura qoidalari (PS-rules) orqali sintaktik birliklarning hosil boʻlish modellarini formal tarzda ifodalashni taklif etdi [N. Xomskiy, 1957: 117]. R. Jakendoff bu yondashuvni rivojlantirib, sintaktik strukturani semantik (konseptual) struktura bilan bogʻlash zarurligini taʼkidladi [R. Jakendoff, 1977: 249]. Shu tariqa tilshunoslikda model tushunchasi dastlab sof shakliyl mazmunda shakllandi, keyinchalik esa unga semantik oʻlcham qoʻshilib, struktur-semantik modellashtirish tamoyili vujudga keldi.

Struktur modellashtirish soʻz birikmasining shakliyl qurilishini umumlashtiradi. Bunda birikma komponentlarning grammatik turkumiga koʻra formal sxema sifatida ifodalanadi. Masalan, *interesting book* / *qiziqarli kitob* birikmasi [Adj + N] modeliga, *read a book* / *kitob oʻqimoq* birikmasi esa [V + N] yoki [N + V] modeliga mansubdir. Struktur modellashtirishda turli usullardan foydalaniladi: bevosita ajraluvchilar (IC) tahlili birikmaning ichki ierarxik tuzilishini, distributiv tahlil komponentlarning birikuv muhitini, tobelik tahlili esa markaz va tobe komponent oʻrtasidagi yoʻnaltirilgan bogʻlanishni aniqlaydi. Struktur model birikmaning shaklini aniq va izchil tavsiflashi bilan qimmatli, biroq u, oʻz holicha, birikma ifodalaydigan maʼnoviy munosabatni ochib bera olmaydi.

Komponent-struktura modellari soʻz birikmasining ichki ierarxik tuzilishini aks ettiradi. L. Blumfild asos solgan bevosita ajraluvchilar tahlili birikmani ketma-ket ikki qismga boʻlib, uning pogʻonali qurilishini koʻrsatadi [L. Blumfild, 1933: 564]. *The tall boy* birikmasi avval [the] va [tall boy] qismlariga, soʻng [tall] va [boy] qismlariga ajraladi. Bu tuzilish qavslar ([the [tall boy]]) yoki daraxt (tree) koʻrinishidagi sxema orqali ifodalanadi. Generativ grammatikadagi frazaviy struktura qoidalari ham aynan shunday komponent-struktura modeliga asoslanadi. Oʻzbek tilida ham birikma ichki ierarxiyaga ega: *baland boʻyli yosh bola* birikmasida avval [yosh bola], soʻngra [baland boʻyli] tobe komponentlar markaz soʻzga bosqichma-bosqich bogʻlanadi. Komponent-struktura modeli birikmaning shaklini aniq ifodalasa-da, undagi maʼnoviy munosabatni koʻrsatmaydi.

Tobelik (dependensial) modellari esa birikma komponentlari oʻrtasidagi toʻgʻridan toʻgʻri bogʻlanishni aks ettiradi. L. Tenʼer soʻz birikmasini markaz soʻz boshqaradigan tobelik munosabatlari tizimi sifatida modellashtirib, aktantlar (markaz soʻzning majburiy aʼzolari) va sirkonstantlar (ixtiyoriy holli aʼzolar)ni farqladi [L. Tenʼer, 1959: 670]. Feʼl markazli birikmada markaz feʼl oʻzining valentligiga koʻra muayyan sondagi aktantni talab qiladi: *give* feʼli uch aktantli (*give somebody something*), oʻzbek tilidagi *bermoq* feʼli ham shunga mos valentlikka ega. Tobelik modeli markaz va tobe komponent oʻrtasidagi munosabatni bevosita koʻrsatishi bilan komponent-struktura modelidan farqlanadi va valentlik tushunchasi orqali struktur hamda semantik jihatlarni bogʻlashga zamin yaratadi.

Struktur-semantik modelda komponentlarning majburiy va ixtiyoriy boʻlishi muhim ahamiyatga ega. Markaz soʻzning valentligi ayrim tobe komponentlarni majburiy talab qiladi, boshqalari esa ixtiyoriy boʻladi. Masalan, ingliz tilidagi *to put* feʼli ham obyekt, ham oʻrin holini majburiy talab qiladi (*put the book on the table*), shu sababli bu komponentlarsiz birikma tugallanmagan boʻladi. Oʻzbek tilidagi *qoʻymoq* feʼli ham shunga oʻxshash valentlikka ega (*kitobni stolga qoʻymoq*). Ixtiyoriy

komponentlar (masalan, payt yoki tarz holi) esa modelning asosiy tuzilishini o'zgartirmasdan qo'shilishi yoki tushib qolishi mumkin. Majburiy va ixtiyoriy komponentlarni farqlash struktur-semantik modelning yadro tuzilishini aniqlash imkonini beradi.

Semantik modellashtirish so'z birikmasi komponentlari o'rtasidagi ma'noviy munosabatni umumlashtiradi. Bir xil struktur model turli semantik munosabatlarni ifodalashi mumkin: atributiv (aniqlovchili), obyektiv (to'ldiruvchili), lokativ (o'rin), temporal (vaqt), instrumental (vosita) va boshqalar. Masalan, ingliz tilidagi [N + N] modeli *stone wall* (material), *morning walk* (vaqt), *kitchen table* (o'rin) kabi har xil semantik munosabatlarni ifodalaydi; o'zbek tilida ham qaratqichli birikma shunga o'xshash ko'p ma'nolilikka ega (*oltin uzuk*, *kuzgi yomg'ir*, *bog' ko'chasi*). Semantik modellashtirish komponentlar bajaradigan semantik rollarni — agens, patiens, instrument, lokativ va shu kabilarni aniqlash orqali amalga oshiriladi.

Semantik munosabatlarning tasnifi struktur-semantik modellashtirishning muhim qismidir. Atributiv munosabat o'z ichida sifat-belgi (*red rose / qizil gul*), nisbiy belgi (*wooden house / yog'och uy*) va egalik (*my book / mening kitobim*) kabi turlarni qamrab oladi. Obyektiv munosabat harakat va uning obyekti o'rtasidagi aloqani ifodalaydi (*read a book / kitob o'qimoq*). Holli (sirkonstant) munosabatlar esa o'rin (*walk in the park / bog'da sayr qilmoq*), vaqt (*come in the morning / ertalab kelmoq*), sabab, maqsad va vosita kabi ma'nolarni o'z ichiga oladi. Bu munosabatlar har ikki tilda mavjud bo'lib, ularning umumiyliги semantik modellashtirishning tillararo qiyoslash uchun qulay asos ekanligini ko'rsatadi.

G'arb tilshunosligida semantik modellashtirishga asos bo'lgan muhim nazariyalardan biri kelishik grammatikasidir. Ch. Fillmor kelishik grammatikasida [Ch. Fillmor, 1968: 1-88] valentlik g'oyasini semantik tomonga burib, chuqur kelishiklar agentiv, instrumental, dativ, lokativ kabi universal semantik rollar tizimini taklif etdi. Fillmorning yondashuviga ko'ra, har bir predikat o'zining argumentlariga muayyan

semantik rollarni biriktiradi va aynan shu rollar birikmaning semantik modelini tashkil etadi. Masalan, *open the door with a key* konstruksiyasida *door* obyekt, *key* instrument semantik rolini bajaradi. Bu nazariya struktur va semantik jihatlarni bog‘lashning dastlabki izchil namunasi bo‘lib, semantik rollar universal ekanligi sababli tillararo qiyoslash uchun samarali vosita bo‘ldi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, so‘z birikmalarini struktur-semantik modellashtirish ichki sintaksisni tizimli va izchil o‘rganishning samarali metodologik asosini tashkil etadi. Struktur model komponentlarning grammatik tuzilishi va o‘zaro bog‘lanish xususiyatlarini, semantik model esa ular o‘rtasidagi mazmuniy munosabat hamda semantik rollarni yoritishga xizmat qiladi. Mazkur ikki yondashuvning uyg‘unligi so‘z birikmalarining shakliy va mazmuniy xususiyatlarini kompleks tahlil qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957. – 117 p.
2. Jackendoff R. X-bar Syntax: A Study of Phrase Structure. – Cambridge, MA: MIT Press, 1977. – 249 p.
3. Bloomfield L. Language. – New York: Henry Holt, 1933. – 564 p.
4. Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. – Paris: Klincksieck, 1959. – 670 p.
5. Fillmore Ch.J. The Case for Case // Universals in Linguistic Theory. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968. – P. 1-88.

